

ДАКУМЕНТАЛЬНЫЯ ПОМНІКІ ЯК КРЫНІЦЫ ДАСЛЕДАВАННЯ ГІСТОРЫІ І КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСІ

Клімаў І.П. (Мінск)

ЖАНРАВА-ТЭМАТЫЧНЫ І МОЎНЫ СКЛАД КІРЫЛІЧНЫХ ДРУКАЎ БЕЛАРУСІ І УКРАЇНЫ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XVI ст.

Жанрава-тэматычны склад друкаў даўніх Беларусі і Украіны неаднаразова апісваўся ў навуковай літаратуры (ад шматлікіх каталогаў кнігадрукаў [1; 2; 3; 5; 7; 8; 9] да манаграфій [4; 6; 10]). Аднак спецыяльнага разгляду менавіта па ўказаным у загаловку перыядзе, як і параўнання выдавецкай прадукцыі гэтага часу двух названых рэгіёнаў Усходняй Славіі ў навуцы яшчэ не рабілася. Важнасць гэтага рэгіёна абумоўлена адносна буйным памерам яго друкарскай кірылічнай прадукцыі і яе жанрава-тэматычнай разнастайнасцю. Адметнасць абранага для разгляду перыяду тлумачыцца цэлым шэрагам прычын. Па-першае, менавіта ў гэты час у Беларусі і на Украіне трывала ўсталёўваецца кірылічны кнігадрук (як і лацінкавы – польскі ды лацінскі)¹. Па-другое, менавіта ў гэты перыяд адбываецца пранікненне народнай мовы не толькі ў кнігадрукаваную прадукцыю, але і ў іншыя сферы, раней цалкам ці часткова закрытыя для гэтай мовы, у тым ліку і рэлігійную. Па-трэцяе, менавіта гэтая эпоха становіцца часам значных змен у культурным, сацыяльным і рэлігійным жыцці ВКЛ і Рэчы Паспалітай. Шляхта ўмацоўвае свае пануючыя пазіцыі ў дзяржаве па многіх кірунках, напрыклад, дэтэлізуючы і абараняючы свае правы і прывілеі ў выглядзе судовых кодэксаў (перш за ўсё Статутаў ВКЛ). У асроддзі шляхты і духавенства распаўсюджваюцца такія плыні, як Рэфармацыя і каталіцкая Контррэфармацыя, рыхтуецца і раптоўна праводзіцца унія паміж рымска-каталіцкай і праваслаўнай царквамі ў Рэчы Паспалітай. У выніку, у гэтую бурлівую эпоху ў жыцці рэгіёна з'яўляюцца і новыя жанры, і новыя формы ды практыкі, і новыя асносіны – духоўныя, культурныя, сацыяльныя, палітычныя. Натуральна,

¹ З улікам невялікага перапынку ў працы друкарняў як на Беларусі, так і на Украіне на самым пачатку XVII ст., улік выданняў дадзенага перыяду ажыццёўлены па 1602 г. уключна.

гэта не магло не адбіцца на кнігавыдавецкім рэпертуары Беларусі і Украіны. Далей ён разглядаецца паводле каталогаў кнігадрукаў [1; 2; 3; 5].

Кірылічны кнігадрук Беларусі (калі лічыць у этнаграфічных межах – разам з Віленшчынай і Беласточчынай) упершыню пачынаецца далёка за межамі краіны – у Празе Чэшскай (1517–1519), высылкамі славутага палачаніна Францішка Скарыны, які неўзабаве перанёс сваё кнігавыдавецтва на тэрыторыю ВКЛ – у Вільню, дзе каля 1522 г. і ў 1525 г. выпусціў два друкі – малітоўнік для вандроўнікаў (Псалтыр з дататкамі – так званы следаваны Псалтыр) і Апостал. Наступная пасля яго друкарня ўзнікла нашмат пазней, у Нясвіжы (з 1562 г.), і пачала яна сваю працу з выпуску кірылічных выданняў на старабеларускай мове, але затым перайшла на лацінкавыя выданні пераважна на польскай мове. Пасля таго кірылічныя і лацінкавыя друкарні сталі працаваць у розных кутках Заходняй Беларусі; тое ж справядліва і для Украіны, дзе кнігадрук пачаўся таксама на захадзе краіны і ў гэты перыяд развіваўся па-за буйнымі гарадскімі цэнтрамі. Напачатку гэта быў пераважна правінцыйны кнігадрук, што існаваў у асноўным за кошт фінансавання магнатаў, а таму адлюстроўваў у сваім рэпертуары і змесце выдаваных кніг схільнасці ды памкненні сваіх фундатараў. З цягам часу правінцыйны кірылічны кнігадрук пайшоў на спад, спыніў сваё існаванне, а кнігавыдавецкая ініцыятыва сканцэнтравалася ў буйных гарадах. Толькі ў апошнюю чвэрць XVI ст. лацінкавы кнігадрук з’яўляецца і ў сталіцы ВКЛ (як і ў Львове – з 1578 г.), дзе да таго крыху раней пачаўся кірылічны, але ў хуткім часе лацінкавы кнігадрук на Беларусі і Украіне абагнаў кірылічны – і па колькасці назваў, і па аб’ёмах.

Калі кірылічны кнігадрук Беларусі і Украіны другой паловы XVI ст. параўнаць паміж сабой, то можна заўважыць пэўныя рэгіянальныя адрозненні. Беларускі кнігадрук выразна дамінуе – і па колькасці друкарняў, і па колькасці назваў, і ў аб’ёмах прадукцыі, і ў жанрава-тэматычнай разнастайнасці. З апошняй чвэрці XVI ст. бясспрэчным цэнтрам кірылічнага кнігадрукавання становіцца сталіца краіны – Вільня, перш за ўсё дзякуючы выдавецкаму дому Мамонічаў. Важна падкрэсліць, што гэта было камерцыйнае прадпрыемства, якое ў сваёй дзейнасці арыентавалася на запатрабаванні рынку (не толькі ВКЛ, але і Масковіі). У значнай ступені гэта абумовіла і рэпертуар Мамонічавых выданняў. Друкарскі рэпертуар Беларусі ў гэтыя паўстагоддзі ўтваралі: а) літургічныя кнігі (31 ці 33, у залежнасці ад падыходу даследчыка, які аб’ядноўвае тое або іншае выданне ў адно ці наадварот падзяляе яго на два), б) біблейныя і

царкоўныя зборнікі (11 ці 12)², в) катэхізічныя і палемічныя творы (7), г) вучэбна-адукацыйныя выданні – буквары і граматыкі, у тым ліку і са слоўнікамі (5), д) малааб'ёмныя публікацыі – граматы, брацкі статут (2 ці 3), е) юрыдычныя кодэксы (5).

Аснову выдавецкага рэпертуару Беларусі гэтага часу складалі літургічныя кнігі, якія цалкам выдаваліся на царкоўнаславянскай мове; значную іх частку выпускалі Мамонічы. Але ўжо сярод біблейных і царкоўных зборнікаў на іх прыпадае толькі палова пазіцый, прычым гэта кнігі толькі на царкоўнаславянскай мове. Другую частку забяспечвалі іншыя выдаўцы рэгіёна, прычым таксама на старабеларускай мове (адзінай са стараўкраінскай мовай), таму далей яна ўмоўна называецца «рускай» мовай. Цікава, што на ёй выйшлі і ўсе катэхізічныя ды палемічныя творы Беларусі гэтага перыяду, тое ж тычыцца і 2 юрыдычных кодэксаў – *Трыбунала ВКЛ* (Вільня, 1586) і *Статута Вялікага Княства Літоўскага* (Вільня, 1588 і яшчэ 2 наступныя перавыданні). А вось вучэбна-адукацыйныя выданні Беларусі друкаваліся толькі на царкоўнаславянскай мове.

Важна адзначыць, што нават царкоўнаславянскія выданні (і Беларусі, і Украіны) звычайна суправаджаліся дапаможнымі тэкстамі (прадмовы, дэдыкацыі, эмблематычныя вершы ці пасляслоўі) на «рускай» мове (пачынаючы ўжо з *Дыялога Генадзя Скалярыса* 1585 г.), а некаторыя – нават маргіналі на лацінскай мове (*Граматыка Псеўда-Дамаскіна* 1586 г.). Аднак іншыя літургічныя выданні выходзілі без прадмоў ці пасляслоўяў – можна думаць, што такія выданні прызначаліся на продаж у Масковію, тады як выданні з прадмоўна-пасляслоўнымі тэкстамі рэалізоўваліся ў Рэчы Паспалітай. Аднак паколькі падобныя дапаможныя тэксты звычайна мелі ўласную нумарацыю, не звязаную з нумарацыяй літургічнай кнігі, у складзе якой яны знаходзіліся, то нават такая кніга пасля выдалення гэтых тэкстаў магла рэалізоўвацца ў Маскве. У выніку прадмоўна-пасляслоўныя тэксты маглі дадавацца да любой кнігі ці апускацца (або замяняцца іншымі). Гэта спрыяла больш эфектыўнай рэалізацыі літургічных друкаў на рынку.

У гэтыя часы кірылічнае кнігадрукаванне Украіны прыкметна адрозніваецца ад беларускага ў многіх адносінах. На Украіне друкарні з'яўляюцца даволі позна (з 1574 г.) – праз 125 гадоў пасля вынаходніцтва кнігадруку, прычым амаль разам з польскім і лацінскім (у Львове з 1578 г.). Фактычна двума адзінымі друкарскімі цэнтрамі другой паловы XVI ст.

² Да іх на Беларусі і Украіне ў гэты перыяд належаць рэлігійныя выданні, прызначаныя не толькі для набажэнства, але і для асабістага чытання ці толькі для такога чытання: вучыцельныя евангеллі і зборнікі казанняў, біблейныя тэксты і канкарданцы да іх.

на Украіне заставаліся Львоў і Астрог, прычым апошні быў маёнткам князя Канстанціна Астрожскага (1526–1608), а таму друкарская прадукцыя гэтага цэнтра адлюстроўвала ў значнай ступені не столькі запатрабаванні рынку, колькі памкненні і схільнасці магната. Друкарскі рэпертуар Украіны гэтага часу сціплейшы за беларускі: а) літургічныя кнігі (3), б) біблейныя і царкоўныя зборнікі (6), в) палемічныя творы (6), г) вучэбна-адукацыйныя выданні (7), д) малааб'ёмныя публікацыі (лісты, граматы, вершы) (6).

Параўнальна з Беларуссю, першае, што кідаецца ў вочы на Украіне гэтага часу – слабы выпуск літургічнай прадукцыі (якая магла быць толькі на царкоўнаславянскай мове). Відаць, гэта абумоўлена дзеяннем каралеўскага прывілея, які аддаваў друк кірылічнай літургікі эксклюзіўна Мамонічам, забараняючы яго ў Рэчы Паспалітай для ўсіх іншых. Аднак сваю нішу ў рэлігійнай сферы ўкраінскія друкары ўбачылі ў выданні біблейных і царкоўных зборнікаў, якія ў гэтым рэгіёне выходзілі толькі па-царкоўнаславянску; пачэснае месца сярод іх займае манументальная Астрожская Біблія ў адным томе (1581). Затое на Украіне гэтага часу шырока была прадстаўлена палемічная літаратура (у асноўным у Астрогу), скіраваная пераважна супраць каталіцка-ўніяцкага лагера. У адрозненне ад Беларусі, гэтая літаратура друкавалася не толькі на «руськай» мове, але напачатку і па-царкоўнаславянску. Толькі пасля з'яўлення палемічных твораў на «руськай» мове ў беларускім друку яны з'яўляюцца на гэтай мове і на Украіне. Як і ў Беларусі, на Украіне шырока прадстаўлены вучэбна-адукацыйныя выданні, таксама толькі на царкоўнаславянскай мове, але з цікавай адметнасцю: часам яны суправаджаліся паралельнымі тэкстамі на грэчаскай мове – *Азбука кніжка* (Астрог, 1578) і перакладная граматыка *Адэфотыс* (Львоў, 1591), падрыхтаваная калектывам школы львоўскага брацтва. Малааб'ёмныя публікацыі Украіны ў адрозненне ад Беларусі значныя і складаюцца з вершаў, лістоў і грамат. Іх галоўная адметнасць – усе яны ўбачылі свет на «руськай» мове. Відавочна, што на Украіне цалкам адсутнічае выданне юрыдычных кодэксаў.

Праведзены аналіз паказвае наяўнасць шэрагу рэгіянальных асаблівасцяў у развіцці кірылічнага кнігадруку Беларусі і Украіны другой паловы XVI ст. Гэтыя асаблівасці тычацца наступных параметраў: 1) час узнікнення, 2) лакалізацыя існавання (буйныя гарады ці правінцыйныя цэнтры), 3) крыніцы фінансавання (рынак ці фондушы магната), 4) жанрава-тэматычны рэпертуар, 5) колькасць назваў (абсалютная і па асобных сферах ці жанрах), 6) мова выдання (царкоўнаславянская, «руская», без уліку мовы дапаможных тэкстаў). Наконт апошняга параметра важна падкрэсліць агульную рысу: выданні на «руськай» мове не былі для рэгіёна нейкімі адзінкавымі ці выключнымі з'явамі, у некаторых сферах

ці жанрах яны нават цалкам дамінавалі. Гэта сведчыць пра значнае і самакаштоўнае развіццё друкарскай прадукцыі на кніжна-пісьмовай мове мясцовага насельніцтва («рускай» мове), існаванне на ёй пэўнай традыцыі і яе годнай канкурэнцыі з больш аўтарытэтным царкоўнаславянскім пісьменствам.

ЛІТАРАТУРА

1. **Голенченко, Г. Я.** Старопечатные кириллические издания XVI–XVIII вв. / Г. Я. Голенченко // Книга Беларуси: 1517 – 1917: Зводны каталог / склад. Г. Я. Голенчанка, Т. В. Непарожная, Т. К. Радзевіч. – Мінск, 1986. – С. 9–189.
2. **Гусева, А. А.** Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века : сводный каталог : в 2 кн. / А. А. Гусева ; под общ. ред. Л. П. Сазоновой. – Москва : Индрик, 2003.
3. **Запаско, Я. П.** Пам’ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні; Книга перша (1574–1700) / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Львів, 1981.
4. **Ісаєвич, Я.** Українське книговидання: витoki, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич. – Львів, 2002.
5. **Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI–XVII вв.** / М-во культуры РСФСР, Гос. пуб. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина ; сост. В. И. Лукьяненко. – Ленинград : ГПБ, 1973. – Вып. 1 : (1523–1600).
6. **Огієнко, І. І.** Історія українського друкарства. Т. 1: Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII вв. / І. І. Огієнко. – Львів, 1925. [перавид.] Вінніпег, 1983 ; Київ, 1994.
7. **Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku** / oprac: A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Kraewski. – Zs. 5 : Wielkie Księstwo Litewskie. – Wrocław ; Kraków, 1959.
8. **Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku** / oprac: A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Kraewski. – Zs. 6 : Małopolska. – Ziemia Ruskie. – Wrocław ; Kraków, 1960.
9. **Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku.** – Т. 3. – Cz. 2 : Mazowsze z Podlasiem / oprac. K. Korotajowa, T. Endzel, J. Krauze-Karpińska, J. Szczepaniec. – Warszawa, 2001.
10. **Jaroszewicz-Pieresławcew, Z.** Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku / Z. Jaroszewicz-Pieresławcew. – Olsztyn, 2003.

Рассматриваются региональные особенности кириллического книгопечатания Беларуси и Украины второй половины XVI в. в жанрово-тематическом и языковом отношении.

The regional specifics of Cyrillic book printing in Belarus and Ukraine of the second half of the 16th c. are considered in aspects of genre, thematic and language.